

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ

Г.О. БАЛЛА

Валентин РИБАЛКА

УДК 159.923

Valentyn Rybalka
PSYCHOLOGICAL THEORY OF PERSONALITY H.O. BALL

*“Особистість – це здатність людини...
бути автономним носієм культури...
З огляду на активність... соціальних
спільнот і особистостей у культурному
просторі, вони постають не просто
носіями, а суб’єктами культури”.*
(Г.О. Балл)

1. РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЇ ОСОБИСТОСТІ У ЇЇ ЗВ’ЯЗКУ З КАТЕГОРІЄЮ КУЛЬТУРИ

Світоглядною й методологічною основою розуміння Г.О. Баллом особистості є *принцип раціогуманізму*, який становить у найширшому контексті важливу передумову “успішного розвитку й позитивного впливу на суспільну практику” психологічної науки в цілому. Вчений вважає, що відповідно до цього принципу є актуальним “з’ясування того, як поєднати у психологічній царині гуманістичну налаштованість із конструктивним використанням засобів раціонального пізнання” [8, с. 122]. Водночас він зазначає, що “раціоналізм, трактований у загальному сенсі як цінування розуму і спирання на нього, постає однією зі сторін гуманізму”. При цьому слід орієнтуватися не на механістичні, дисгармонійні форми інтелекту людини, що дискредитували себе “у війнах і готуванні до них, у насаджуванні екологічно шкідливих технологій, у корисливому маніпулюванні свідомістю і поведінкою великих мас людей і т.п.”, а на “збалансований, гармонійний інтелект”, окреслений у контексті поняття культури [Там само, с. 123]. І це закономірно, адже культура

– це “сукупність людських функцій (та засобів їх реалізації), спрямованих на забезпечення соціальної пам’яті та соціально значущої творчості; носіями культури є: по-перше, людство в цілому; по-друге, людські спільноти; по-третє, окремі особи” [Там само]. Відповідно, культура постає як “єдність складників двох типів: а) нормативно-репродуктивних, тих, що забезпечують усталеність засобів і способів функціонування людських спільнот та окремих осіб, зв’язок між попередніми і наступними поколіннями (ці складники часто пов’язують із поняттям цивілізації, в одному з його численних, як і в поняття культури, тлумачень); б) діалогічно-творчих, завдяки яким відбувається оновлення й розвиток людського суспільства” [Там само, с. 53]. Спираючись на це трактування, відомий психолог констатує, що у дисгармонійному суспільному інтелекті, про який ішлося вище, “діє прімаат гіпертрофованої цивілізаційної сторони культури над її діалогічно-творчою стороною” [Там само, с. 123].

Г.О. Балл описує найістотніші властивості гармонійного інтелекту людини у його досить розвиненій формі. Зокрема, він не зводиться до відомих під назвою *розсудку* стандартизованих цивілізаційних варіантів, що легко підда-

ються формалізації, технологізації, автоматизації, а “постає творчим, готовим до опрацювання суперечностей діалектичним розумом” [8, с. 124]. Він “є налаштований на якнайповніше та якнайглибше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень, а також на цілісну духовність, тобто на прилучення до найвищих культурних (буттєвих, за А. Масловим...) цінностей у їхній єдності” [Там само]. В іншому місці своєї праці вчений наголошує, що ключове для принципу раціогуманізму поняття про гармонійний інтелект не є новим, воно споріднене з давно відомим поняттям мудрості. В означеному контексті *раціогуманістичний підхід* характеризується Г.О. Баллом як найбільш доцільний у психологічному розумінні людини, адже саме за такого підходу, тобто одночасно і гуманістичного, й раціонального, психологічна наука і практика можуть бути спрямовані “на піднесення людини (та особистості – В.Р.), розкриття її творчих можливостей” [8, с. 127]. Він зауважує, що “з численних спроб охарактеризувати сутність людини через поєднання латинського іменника homo з тим чи тим прикметником, – сполучення homo sapiens (“людина розумна”) виявляється неперевершеним за своєю значущістю. Використання принципів раціоналізму є чи не найяскравішим виявом цієї розумності – але, ясна річ, у поєднанні з обов’язковим оновленням форм раціональності” [Там само, с. 130].

Г.О. Балл проводить ретельний аналіз системних понять *гуманізму* і *раціоналізму*, при цьому застосовує, узагальнює, часом піддає конструктивній критиці відповідні погляди широкого кола авторитетних авторів – філософів, психологів, педагогів тощо, починаючи з мислителів Античності й до наших сучасників. Такий же ретельний аналіз він здійснює, характеризуючи в межах раціогуманістичного підходу, *поняття особистості*. Категорію “особистість” він розглядає як центральну “для психологічної науки й, особливо, для психологічної практики. Адже саме ця категорія репрезентує у психологічному аспекті цілісну людину, з якою працює, яку вивчає, якій намагається допомогти психолог” [8, с. 49]. Водночас у працях останніх років він дещо уточнює свою позицію, обґрунтовуючи доцільність розмежування значень термінів “особа” та “особистість”. Найпридатнішим для позначення цілісного людського індивіда постає при цьому перший термін, відповідний англійському person або французькому personne. Вка-

заний індивід володіє, більшою чи меншою мірою, “специфічною системною якістю, саме яку в науковому тексті найдоцільніше називати *особистістю* (пор. англ. personality, франц. personnalité тощо)” [Там само].

Відповідаючи на запитання, що ж за якість являє собою особистість, Г.О. Балл звертається до визначення особистості Д.О. Леонтєвим як “здатності людини (або людини здатної) бути автономним носієм загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності” [15, с. 10–11]. Уточнюючи це формулювання із залученням поняття “культура” і спираючись при цьому на тезу Е.В. Ільєнкова, за якою “людську особистість є правомірним розглядати як одиничне втілення культури” [14, с. 261], Г.О. Балл подає власне визначення особистості: “Особистість – це здатність людини (або людина, котра здатна) бути автономним носієм культури” [8, с. 52]. Але таке визначення буде адекватним, застерігає вчений, “лише за умови, що ми скористаємось найширшим розумінням категорії культури” [Там само].

З огляду на активність соціальних спільнот та особистостей у культурному просторі, вчений стверджує, що вони “постають не просто носіями, а суб’єктами культури” [8, с. 54]. При цьому він зазначає, що даний термін уже використовувався, зокрема авторами книги “Человек как субъект культуры” (отв. ред. Э.В. Сайко – М., 2002). Тому, як підсумовує Г.О. Балл, “особистість – це сформований на природній основі людського організму (і вже внаслідок цього – хоч і не тільки цього – індивідуально своєрідний) автономний (більшою чи меншою мірою) суб’єкт культури. Відповідно, слушно розглядати систему якостей тої чи тої особистості як суб’єкта культури, або, вдаючись до простішого терміна, – культуру особистості чи особистісну культуру” [Там само].

Постійно дбаючи про уточнення формулювань, Г.О. Балл пропонує в одній з останніх праць “визначати особистість як системну якість людського індивіда, яка забезпечує його здатність бути відносно автономним суб’єктом культури” [9, с. 12].

2. СТРУКТУРА НАЙВАЖЛИВІШИХ ОСОБИСТІСНИХ ОРІЄНТИРІВ: СВОБОДА, НАДІЙНІСТЬ, СТІЙКІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Виходячи з розуміння особистості як системної якості людського індивіда, Г.О. Балл

розглядає передусім найбільш істотні його характеристики (“**особистісні орієнтири**”), що забезпечують функціонування людини як автономного учасника суспільного буття і суб’єкта культури. До таких характеристик учений відносить особистісну свободу, особистісну надійність, психологічну стійкість, відповідальність та аналізує співвідношення між ними.

Розглядаючи проблему **особистісної свободи** як одну з одних, дослідник виокремлює в ній дві сторони: зовнішню (звернену до суспільства) і внутрішню (що звернена до особи та до її здатності оволодіти і скористатися цією свободою). Люди можуть виявляти і зберігати себе як внутрішньо вільні особи навіть у вельми несприятливих умовах. Г.О. Балл наводить приклади В. Франкла і Б. Бетльгайма, котрі виявляли внутрішню свободу навіть у нацистському концтаборі, проте значно більше є людей, які за незрівнянно більш сприятливих умов позбавлені внутрішньої свободи, тікають від неї. Більше того, людина навіть у сучасному демократичному довіллі часто не в змозі освоїти весь обсяг зовнішньої свободи. Тому виникає потреба у більш докладному тлумаченні поняття “внутрішня свобода особи” (“особистісна свобода”).

Звертаючись до ідей Г.В.Ф. Гегеля, М.О. Бердяєва, І.О. Ільїна, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма, В. Франкла, Е. Берна, Ф.Ю. Василюка, В.Т. Кудрявцева та ін., Г.О. Балл аналізує й певною мірою переосмислює традиційні філософські інтерпретації свободи – як усвідомленої необхідності, як свободи вибору, як творчості, розкриває достоїнства цих інтерпретацій і властиві їм обмеження, тлумачить їх у психологічному аспекті. Підводячи підсумок здійсненому аналізу, він визначає найсуттєвіші ознаки змісту особистісної свободи наступним чином: “...Сутність внутрішньої свободи особи полягає у її готовності до розвиненої суб’єктної активності, свобода ж, у найзагальнішому розумінні, – це сукупність умов (чи то зовнішніх, чи – коли йдеться про особистісну свободу – внутрішніх), які сприяють (зокрема, через усунення перешкод) гармонійному розвитку і оприявненню різноманітних суб’єктних здатностей особи” [8, с. 93].

Характеризуючи психологічні складові особистісної свободи, Г.О. Балл виділяє в ній передусім індивідуально- та соціально-психологічні моменти. Так, в індивідуально-психоло-

гічному вимірі свободи він розрізняє дві сторони: ціннісно-мотиваційну (систему істотних для даної особи потреб, цілей, цінностей і смислів, що визначають спрямованість її діяльності) та інструментальну (засоби реалізації вказаної спрямованості, зокрема, фізичні, енергетичні, вольові якості, стиль поведінки, функціональні можливості, знання, способи дій у формі навичок, умінь і стратегій) [8, с. 95].

Конкретизуючи наповнення ціннісно-мотиваційного складника вказує, що свободу можуть репрезентувати такі компоненти (обґрунтовані А. Маслоу, В. Франклом, К. Роджерсом та ін.), як: а) потреба в самоактуалізації, наявність “справи життя”, якій віддана людина; б) орієнтація на буттєві цінності (добро, істину, справедливість, красу тощо); в) реалістичність і неупередженість у сприйманні світу, відкритість новому досвіду і спрямованість на пошук істини, готовність враховувати різні погляди, розширювати завдяки цьому своє бачення проблем і змінювати свою позицію.

Характеризуючи інструментальні засоби особистісної свободи, Г.О. Балл відзначає в ній такі моменти, як: а) “уміння саморегуляції діяльності” (рефлексивні механізми мислення тощо); б) надання переваги не знанням як таким, а компетентності (як здатності справлятися із задачами, що їх ставить життя, набувати нових знань і вмінь, навчатися вчитися тощо); в) характерологічні якості, що сприяють самореалізації особи; це невимушеність поведінки, позитивний образ “Я”, здатність відчувати радість і насолоду під впливом повсякденних вражень, позитивне або спокійне ставлення до неочікуваного, невідомого, таємничого, почуття гумору (зокрема, спрямованого на себе, що рятує від зарозумілості), мужність, наполегливість, здатність до подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод [8, с. 95–97].

Що ж стосується соціально-психологічної складової особистісної свободи, то Г.О. Балл виділяє в ній передусім такі елементи, як: а) діалектична єдність автономії особи та її входження до певної спільноти; б) одночасна залученість особи до різних спільнот; в) пов’язана з повагою до себе здатність поважати інших людей, відповідні особливості спілкування – демократичний стиль, несхильність до снобізму, переважна орієнтація (у встановленні й підтриманні контактів) на сутнісні особистісні якості партнерів, повага до звичаїв і поглядів інших людей, тактовність і відсутність моралізаторства при наданні їм допомоги;

г) діалектична єдність оволодіння соціокультурними нормами і критичного ставлення до них, формування власних особистісних норм [8, с. 97].

Визначаючи сутність і психологічний зміст **особистісної надійності**, Г.О. Балл виходить “із розуміння особистості як такої системної якості людського індивіда, що охоплює стійкі (принаймні сталі) характеристики, істотні для його функціонування як відносно автономного учасника суспільного буття, а також... як суб’єкта культури” [8, с. 98]. Він приєднується при цьому до поглядів, за якими “вказана якість – при колосальних розбіжностях, звичайно, у ступені її розвиненості – притаманна кожному людському індивіду (якщо не казати про немовлят і залишити осторонь крайні випадки патологічного розвитку). Цього індивіда називатимемо надалі... особою” [Там само, с. 98–99].

Особистісну надійність учений характеризує як цілісну якість особи, яка визначає її готовність до надійного виконання тих чи тих соціальних функцій. “Кількісно особистісну надійність можна оцінити ймовірністю, з якою вдається передбачити поведінку особи з реалізації відношень, що склалися в неї з іншими учасниками суспільного буття (індивідами, групами, організаціями), а також з нормами та ідеалами, котрі регулюють (або мають регулювати) її поведінку” [8, с. 99]. Отож даній характеристиці надається, поряд із концептуальним, також функціональне, суто поведінкове, визначення.

Г.О. Балл звертає увагу на величезну суспільну вагомість особистісної надійності. Адже “її брак в осіб, за якими закріплені відповідальні суспільні функції, раз у раз призводить (зокрема, у нас в Україні) до аварій і катастроф” [Там само]. Вона має також й економічне значення, тому що постає передумовою формування і функціонування так званого соціального капіталу. Найбільш нагальною є потреба в особистісній надійності учасників спільної діяльності в ситуаціях підвищеної небезпеки.

З поняттям *особистісної надійності* споріднене, на думку вченого, поняття про **психологічну стійкість** особи (цю характеристику досліджували Ю.П. Крупник, Л.В. Куликов та ін.). Проте ці поняття-уявлення не тотожні, адже перше містить соціально-психологічний та етичний аспекти, тоді як друге є суто загальнопсихологічним, маючи істотне психофізіологічне забарвлення. Психологічна стійкість є необхідною, але не достатньою умовою особистісної надійності.

Звертаючись до питання про надійність працівника на виробництві, Г.О. Балл розглядає її як окремий вид особистісної надійності. “Адже в даному разі з’ясовується, чи можна розраховувати на достатню стійкість працівника в реалізації відношень, у які він увійшов із нормами, що регулюють виробничий процес (приймавши їх до виконання), а також з організатором виробництва і з партнерами по праці” [8, с. 101]. Конкретизуючи психологічний зміст особистісної надійності як феномену, український психолог пов’язує його з вимогами щодо виконання діяльності в тих чи тих її аспектах, зокрема [Там само, с. 102] на рівнях: а) правильного виконання чітко заданих операцій (скажімо, при роботі на конвеєрі); б) успішного розв’язання задач різного характеру, різного ступеня складності і проблемності; в) реалізації певних смислів, пов’язаних із ставленням до конкретних людей, соціальних спільнот, сфер діяльності, культурних і духовних цінностей; г) відшукування й реалізації людиною особливого смислу, а саме – унікального сенсу свого життя.

З особистісною надійністю Г.О. Балл зіставляє ще одну властивість особистості – її **відповідальність**. Він вказує, що остання є “важливою детермінантою особистісної надійності, причому найповніше відіграє цю роль, коли вповні розвинулась, тобто присутня у зрілої особистості” [8, с. 101].

Важливим є питання співвідношення особистісної надійності з особистісною свободою. Вчений показує, як змінюється це співвідношення у процесі безперервного особистісного розвитку. “...Особистісна свобода та особистісна надійність, які виражають на відносно низьких рівнях розвитку особи протилежні тенденції, на його високому рівні сходяться – обидві якості знаходять гармонійний вияв у знаходженні й реалізації особистістю свого покликання, провідного сенсу свого життя” [7, с. 217].

Аналізу **феномену вибору** в контексті соціальної поведінки особи проф. Георгій Балл присвятив також окреме теоретичне дослідження, де чітко окреслив психологічний зміст цього феномену, не вдаючись до надмірної універсалізації цього поняття. Серед іншого, він звертає увагу на те, що рішення людини щодо спрямованості власного життя, “яке має відкрити перед нею (а іноді, завдяки цьому, й перед суспільством) принципово нові перспективи чи дати їй порятунок у важкій, мало не безнадійній ситуації, або узгодити ціннісно

значимі для неї вимоги, що спочатку видаються несумісними, – принципово не зводиться до вибору у строгому сенсі (тобто між визначеними альтернативами), а настійно потребує творчості. Тож, мабуть, у таких контекстах є більш слушним говорити не про “особистісний вибір”, а про особистісне самовизначення та про вузлові моменти у цьому процесі – акти прийняття стратегічних життєвих рішень” [8, с. 109].

Очевидною для вченого є “необхідність достатньої компетентності й відповідальності особи й у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору), і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей. В іншому разі здійснений вибір (що полягав, наприклад, у вступі до вищого навчального закладу, але не був підкріплений сумлінним учінням) виявиться врешті-решт істотно знеціненим, хоч яким би адекватним він сам по собі виглядав” [8, с. 111].

Узагальнюючи свої міркування з проблеми вибору, Г.О. Балл формулює такі важливі висновки.

“1. Не погоджуючись із надмірною універсалізацією поняття “вибір”, слід водночас посилити увагу: а) до конкретно-психологічного дослідження ситуацій та актів вибору як важливих специфічних складників людського життя й діяльності; б) до надання психологічної допомоги людям, які зазнають труднощів у ситуаціях вибору; в) до сприяння оволодінню найширшим контингентом осіб психологічною готовністю до вправної поведінки у таких ситуаціях як складником психологічної культури.

2. У найширшому сенсі акт вибору доречно визначити як такий фрагмент функціонування активної системи S (зокрема, людського індивіда) у певній ситуації, за якого: а) у цій ситуації є фізично можливими n ($n \geq 2$) альтернативних варіантів функціонування системи S ; б) із вказаних варіантів здійснюється один і лише один; в) у детермінації цього здійснення бере участь модель вказаної ситуації, заздалегідь наявна у складі системи S . Функціонування системи S включає в себе, крім зовнішньої поведінки, також події, що відбуваються

всередині системи та при цьому, зокрема, готують подальшу зовнішню поведінку; з огляду на це, поряд із зовнішніми, розглядаються внутрішні вибори.

3. Здійснюваний особою акт вибору психологічно може поставати як: а) операція; б) свідома цілеспрямована дія, котра не має, однак, виразних властивостей учинку; в) учинок (у цьому разі йдеться про особистісний вибір). Слід розрізняти також тактичні і стратегічні вибори.

4. Втілене у життя стратегічне життєве рішення (яке зводиться чи не зводиться до стратегічного особистісного вибору) становить вузловий момент життєвого шляху особи, але усе ж тільки момент. Воно якісно змінює життєву ситуацію, проте і в новій ситуації є потрібною активна поведінка особи (можливо, й нові стратегічні рішення). Важлива, хоч і не вичерпна, роль актів вибору в процесі прийняття і реалізації особою її рішень (зокрема, стратегічних життєвих рішень) великою мірою зумовлена тим, що соціальні норми, які регулюють людську поведінку, прив’язані, як правило, до “решіток” з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір¹.

5. Роль і значущість актів вибору, відповідальність, яку має виявити суб’єкт при їх здійсненні, істотно залежать від типу виконуваної діяльності. Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття²), то умови для трансцендування вибору є більш сприятливими; крім того, суб’єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо предмет діяльності занурений у простір реального життя, відповідно питома вага актів вибору є вищою, оскільки: а) доводиться більшою мірою рахуватись із вищезгаданою нормативною “решіткою”; б) суб’єктові бракує часу на знайдення нестандартних розв’язків, й тому він частіше змушений обмежуватись вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо “переграти” його тут неможливо; у кращому разі вдається виправити його негативні наслідки” [8, с. 116–117].

¹Як пояснює Г.О.Балл, найчіткіше це виявляється у виборі норм, що встановлюють правовий статус особи (зокрема, її перебування у громадянстві тої чи тої держави, у шлюбі чи поза ним тощо) [8, с. 115].

²Мається на увазі, скажімо, ситуація гри або психологічного експерименту.

3. ОСОБИСТІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ТА РАЦІОНАЛЬНА ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ

Проведений Г.О. Баллом аналіз категорії *особистості* у її сутнісному зв'язку з категорією культури та з урахуванням особистісних орієнтирів дав підстави для формування фундаментальних положень щодо *розбудови особистісно орієнтованої освіти*. Вчений вбачає головну місію такої освіти “у прилученні кожного учня (студента тощо) до культури в єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складників, у сприянні розвитку учня як носія (і не просто носія, а ще й активного носія – суб'єкта) культури і становленню при цьому гармонійної культури його особистості. Але таке сприяння може бути успішним лише за умови ретельної уваги до індивідуальних особливостей учня..., а значить, насамперед, до його ендопсихічних, за О.Ф. Лазурським, характеристик. Є потрібним кваліфіковане врахування таких характеристик у педагогічному керівництві діяльністю учня, у психологічному супроводі, у професійній орієнтації тощо” [8, с. 54]. При цьому він посилається на наукові праці, в тому числі й наші [16], у яких підкреслюється важливість такого врахування для запобігання ймовірним негативним наслідкам і водночас зазначається обов'язковість “сприяння позитивному розкриттю й подальшому збагаченню своєрідних індивідуальних можливостей кожного учня” [8, с. 55].

Г.О. Балл звертає увагу і на екзопсихічні характеристики особистості учня, які можна вважати безпосереднім об'єктом освітніх впливів. Сутнісним змістом останніх має бути прилучення наступників до загальнолюдської, національної та професійної культури. “Проте до цього треба додати, що вказаний сутнісний зміст має передбачати сприяння повноцінному становленню культури особи в індивідуалізованій формі, яка враховує й ендопсихічні характеристики. Взагалі, розрізняючи екзо- і ендопсихіку, слід водночас пам'ятати, що це сторони цілісної особистості, які мають перебувати у гармонійній єдності” [Там само]. Саме на це свого часу вказував О.Ф. Лазурський (див. [18]). До того ж культура особистості “має формуватися в єдності двох виділених вище сторін, а саме нормативно-репродуктивної (цивілізаційної) та діалогічно-творчої” [8, с. 55].

Спираючись на культурологічні, психологічні та педагогічні ідеї В.С. Біблера, А.В. Брушлінського, В.В. Давидова, І.А. Зязюна, Е.В. Іль-

єнкова, Г.С. Костюка, Ю.І. Машбиця та ін., Г.О. Балл підкреслює, що “особистісна орієнтація освітнього процесу має передбачати сприяння гармонійному особистісному розвитку, становленню гармонійної культури особистості” [8, с. 57]. Він виділяє два аспекти гармонізації особистісного розвитку, а саме: “а) екстенсивний (оволодіння різними сферами діяльності, різними сторонами взаємодії з навколишнім світом)” та б) інтенсивний, що охоплює передбачений ще О.Ф. Лазурським органічний зв'язок здібностей, об'єднаних навколо спільного центра, а також – “дотримання міри у співвідношенні якостей, що так чи інакше суперечать одна одній, відкритість наявних суперечностей до конструктивного розв'язання, коли вони не гальмують розвиток, а, навпаки, виступають його рушійною силою” [Там само]. Важливою стороною особистісного розвитку учня і водночас чинником цього розвитку Г.О. Балл визнає, йдучи за гуманістично налаштованими психологами і педагогами, “поступове підвищення ролі, яку відіграє у його детермінації власна активність учня, реалізація його суб'єктних властивостей” [Там само].

Посилаючись на дослідження І.М. Авдеєвої, вчений додає до цього ще й ту обставину, що одним із напрямків функціонування культури особистості учня є здійснювана ним “творчість самоактуалізації”, що “формується як стихійно, так і завдяки цілеспрямованим впливам на особистість”, які мають здійснюватися насамперед у рамках освітньо-виховних соціальних інститутів [8, с. 58]. При цьому найбільш адекватним “курсом для сприяння становленню культури особистості (й одним з провідних принципів гуманізації освіти) є надання переваги діалогічній стратегії, у межах якої ці впливи постають складниками (й регуляторами) взаємодії повноправних партнерів”, звісно – на відміну від імперативної або маніпулятивної стратегії [Там само].

Як наголошує відомий український методолог і теоретик психології, особистісна орієнтація освіти передбачає ретельне врахування ендопсихічних властивостей кожного учня й одночасно такий вплив на його екзопсихічні характеристики, “який сприяє його долученню до культури (загальнолюдської, національної, за потреби, також професійної) у єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складових. Механізмом оволодіння останніми є діалоги – безпосередні (з учителями, співучнями та іншими), опосередковані

(з авторами творів культури) і внутрішні” [8, с. 59].

Особистісна орієнтація освітнього процесу у поєднанні з гуманним ставленням до учнів є передумовою *гуманізації* освіти. Виокремлюючи головні складові останньої, Г.О. Балл указує передусім на гуманістичне переосмислення двох основних функцій освіти. Перша з них – трансляційна; вона звернена до суспільства і забезпечує його функціонування через передавання (трансляцію) новому поколінню норм діяльності “у формі знань, умінь, навичок, а також цінностей, настановлень, правил соціальної поведінки тощо. Друга функція, звернена до індивіда (точніше – до особи), соціалізаційна, або адаптаційна. Її зміст полягає у тому, щоб допомогти цій особі пристосуватися до вимог суспільства, знайти собі гідне місце в ньому” [8, с. 59–60]. Невід’ємною складовою такого функціонального взаємодоповнення є “гуманізація сьогоденного життя кожного учня... Адже він не тільки готується стати кимось, а й живе сьогодні, тому недоречно обмежувати функції освітніх установ підготовкою, хоча б як витлумаченою” [Там само, с. 60].

Вчений не оминає й “утілення гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та у її подальшому вдосконаленні. Таке втілення, зокрема, передбачає: а) заходи із пом’якшення негативних наслідків, до яких призводить у сфері освіти зростаюче соціальне розшарування, адже гуманістичний ідеал неминуче спотворюється, якщо поширюється тільки на еліту; б) сприяння створенню, розвитку й поширенню різних педагогічних та освітніх технологій. Не варто шукати єдиного для всіх рішення про те, якою має стати загальноосвітня чи професійна школа. Натомість, треба забезпечити сприятливі умови для зародження й саморозвитку різних типів оновленої школи, для їх плідної взаємодії між собою і з ширшим освітнім (і позаосвітнім) середовищем” [Там само].

Г.О. Балл окремо підкреслює, що вельми важливою рисою гуманістично налаштованої освіти є любов і повага до учнів з боку педагогів. На переконання вченого, “педагогог-гуманіст своєї позиції учневі не нав’язує, адже він не тільки любить його, а й поважає. Ця повага втілюється щонайперше у: а) шануванні особистої гідності учня: педагог має уникати будь-яких дій і висловлювань, які її принижують, дотримуватися “педагогічної таємниці” (якщо

учень довірив йому інформацію, розповсюдження якої може завдати йому моральної шкоди); б) врахуванні, наскільки це можливо, його уподобань і бажань при визначенні або конкретизації цілей навчання і способів їх досягнення; в) у цілком серйозному ставленні до його думок (як щодо навчального змісту, так і з будь-яких інших питань)” [8, с. 61]. “Любити і поважати, – зазначає Георгій Олексійович, – треба сьогоднішнього учня, але вбачаючи в ньому його позитивні тенденції, можливості особистісного зростання і всіляко їм сприяючи” [Там само].

Істотною складовою гуманізації освіти Г.О. Балл вважає *індивідуалізацію*, тобто “урахування індивідуальних особливостей кожного учня, зокрема його прагнень та інтересів, рівня і якісної визначеності його здібностей, типу темпераменту і рис характеру. Індивідуальну специфіку учня можна визначити на двох рівнях: номотетичному, коли (наприклад, за допомогою системи тестів) якнайкраще діагностується його психологічний тип, “клітинка”, куди його варто помістити, та ідіографічному, коли (на базі здебільшого досить тривалих спостережень) з’ясовується його неповторна якісна своєрідність” [8, с. 62].

Г.О. Балл зауважує, що в індивідуалізації освіти принципової вагомості набуває розрізнення двох типів рис індивіда – сталих і змінних (учений посилається при цьому на цікаву конкретизацію такого розрізнення у працях польської дослідниці Іоланти Вільш). Сталі риси не підлягають цілеспрямованому змінюванню, але на них обов’язково слід зважати в навчально-виховному процесі, пристосовуючи до них педагогічні впливи (це передовсім тип темпераменту). Натомість змінні риси припускають педагогічний вплив на себе і через стимулювання, навчання та виховання можуть бути розвинуті у певному напрямку, але у співвідношенні зі сталими рисами.

Ще однією важливою складовою гуманізації освіти є, на думку Г.О. Балла, “стимулювання розвитку суб’єктних якостей учня, зокрема здатностей до самостійного визначення напрямку своєї діяльності, до самонавчання і самовиховання, до побудови й реалізації життєвих планів, взагалі – до життєтворчості... Даний напрям гуманізації освіти щільно пов’язаний із запровадженням у ній діалогічних засад – за орієнтації на різні аспекти сучасного поняття діалогу” [8, с. 63].

І далі: “гуманізація освіти і, зокрема, орієнтація на *принцип діалогу* не виключають наявності у змісті педагогічних впливів нормативно-монологічних складових. Їх значення постає найяскравіше в освоєнні учнями конкретних знань (передусім фактичних), апробованих способів дій. Нормативно-монологічний аспект присутній і у вихованні учнів у душі гуманістичних цінностей, передусім у тому розумінні, що педагог прилучає вихованців (через розкриття індивідуальних налаштувань і можливостей кожного з них, через діалог з ним) до певної системи таких цінностей, які здобули соціокультурну апробацію і які – що є дуже важливим – він сам поділяє. Чільне місце у цій системі мають посідати найістотніші загальнолюдські цінності – добро, істина, краса, справедливість, любов. Не зайвим постають тут і цінності діалогу (між людьми, людськими спільнотами, світоглядними позиціями тощо)” [Там само].

Важливою складовою гуманістичної освіти Г.О. Балл вважає *виховання патріотизму*, який виступає, “з одного боку, як усвідомлення прихильності до близьких людей, рідної природи, рідної мови тощо і, з іншого – як специфічне втілення і конкретизація загальнолюдських цінностей і водночас як тенденція до їх збагачення своєрідними здобутками національної культури. За такого підходу любов до Батьківщини не протиставляється іншим цінностям, не обмежується негативними емоціями й настановленнями стосовно інших народів і водночас наповнюється позитивним змістом – тим багатшим, чим причетніша людина до національних (а також і до світових) культурних надбань. І, мабуть, найголовніше у патріотизмі – почуття особистої відповідальності за долю своєї Батьківщини, намагання зробити свій внесок у її процвітання як гідної складової світового співтовариства” [8, с. 63–64].

Остання, за порядком (але не за значенням), виокремлена Г.О. Баллом складова гуманізації освіти стосується вимог до педагога як до суб’єкта гуманістично орієнтованої освіти. Звертається увага, зокрема, на те, що “в педагогічній діяльності цілеспрямованість має поєднуватися з гнучкістю в доборі засобів і шляхів досягнення цілей, а також з готовністю уточнювати й модифікувати їх, враховуючи, крім іншого, індивідуальні особливості кожного учня, його прагнення і схильності, його позицію як суб’єкта учіння” [8, с. 64].

4. ОСОБИСТІСНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТЬОГО ПРОФЕСІОНАЛА ДО ТВОРЧОЇ ПРАЦІ

Професійну діяльність і загалом життєвий шлях професіонала Г.О. Балл пропонує розуміти цілісно, що передбачає його розгляд як особистості. Чим розвинутіша особистість, тим більшою мірою її життєдіяльність набуває творчого характеру, тим вагоміші її творчі внески у функціонування суспільства, з одного боку, і у свій власний подальший розвиток – з іншого. Важливим осередком обох видів цих внесків є *професійна праця*: по-перше, вона є (або принаймні має бути) тією цариною життєдіяльності її учасників, де їхні можливості впливу на суспільне буття, порівняно з іншими людьми, більші; по-друге, вона є одним з головних засобів побудови людиною власного життєвого шляху; по-третє, прагнення людини здійснити себе через свою професійну діяльність становить неабияку культурну цінність [8, с. 66].

В умовах переходу від індустріальної епохи до постіндустріальної, інформаційної епохи швидко змінюється характер багатьох видів праці, перелік і зміст професій. Це обов’язково мають брати до уваги психологи, так само як і враховувати наявність у житті різних варіантів успішного самовизначення і самотворення особистості. “Людина, – констатує Георгій Балл, – може найбільшою мірою проявляти творчість, виражати й розвивати свою особистість, справляти позитивний вплив на інших людей, на суспільне буття, діючи у різних сферах, у тому числі:

- у сфері професійної праці, причому це стосується як професій, сам зміст яких вимагає творчості, так і таких, котрим надає творчого характеру працівник, який має відповідні якості та спроможності;

- у сфері громадської діяльності та різноманітних захоплень (самодіяльна художня та інша творчість, аматорський спорт тощо);

- у сфері родини, виховання дітей, піклування про близьких людей та особистих стосунків загалом” [8, с. 66].

У ситуації, коли протягом життя досить часто відбувається перехід від однієї провідної сфери до іншої (не кажучи вже про зміну професії), бажано не просто уникати надмірних психологічних труднощів, а й прагнути

до гармонійного особистісного розвитку, маючи на увазі як екстенсивний, так і інтенсивний модуси гармонізації. Як зазначає Г.О. Балл, “за гармонійного (в екстенсивному та інтенсивному аспектах) розвитку особистості її найбільша залученість до якоїсь із сфер буття (названих і не названих вище) поєднується з успішним функціонуванням і в інших сферах, де знаходять вияв її здатності і де вона сформувалася головню у провідній для неї сфері” [Там само]. І далі: “Формування готовності до професійної праці має поєднуватись із турботою про найкращу реалізацію здатностей особистості, найкращий вияв її індивідуальної своєрідності у різних сферах життя. Професійна орієнтація має бути складовою ширшої – життєвої – орієнтації” [Там само, с. 67].

Виходячи зі сказаного, постає необхідність у розробці стратегії гуманістично, особистісно зорієнтованої професійної підготовки, а також профільної допрофесійної підготовки учнівської молоді на основі чітких методологічних настанов. Вибудовуючи засади такої стратегії, Г.О. Балл спирається на практику педагогів-гуманістів – В.О. Сухомлинського, К. Роджерса, Ш.О. Амонашвілі та ін., а також на результати теоретичних та експериментальних досліджень С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, А.В. Брушлінського, Є.О. Климова, А.В. Фурмана та ін.

У визначенні методологічних підвалин гуманістично зорієнтованого проектування і здійснення професійної та допрофесійної підготовки учнівської молоді вчений орієнтується на:

– діалектичний взаємозв'язок педагогічного керування учнем і його власного самокерування. Підкреслюється, що “потреба в керуванні не відкидається, але його мета й засоби мають бути налаштовані на розвиток у підопічних можливостей самокерування. Коли ж досягнуто високого рівня такого розвитку, зовнішнє педагогічне керування виявляється діалектично знятим, поступившись місцем взаємозбагачувальному спілкуванню високорозвинутих особистостей” [8, с. 68], а також [19; 20];

– на діалектику всезагального, особливого та індивідуального. При побудові педагогічної мети “першій з названих ланок відповідає врахування загальних рис гармонійно розвинутої особистості; другій – рис, детермінованих певним напрямом допрофесійної чи професійної підготовки; третій – рис конкретного індивіда. А втім, тут зовсім не обов'язково обмежуватися трьома ланками. Адже можна залучати кілька “ступенів особистості” – по-

чинаючи, наприклад, із психологічних типів професій (наприклад, за Є.О. Климовим...) і закінчуючи вимогами спеціалізації у межах конкретної професії” [Там само, с. 68–69].

Кожній професії або групі споріднених професій Г.О. Балл вважає за доцільне “поставити у відповідність провідну для неї цілісну особистісну якість, і саме її розвиткові слід приділяти найбільшу увагу. Ядром такої якості, духовним стрижнем особистості професіонала є певна *ціннісно-мотиваційна домінанта*. Наприклад, для особистості вченого нею має бути спрямованість на пошук істини...; для особистості інженера – прагнення створити найдосконаліший технічний об'єкт (або забезпечити його найефективніше функціонування), для особистості митця – прагнення виразити істотні для нього сенси у художніх образах і за їхньою допомогою прилучити до цих сенсів людей, які сприйматимуть його твори. Навколо цієї домінанти концентруються інструментальні властивості, потрібні для реалізації відповідної спрямованості особистості, – вони теж є компонентами згаданої цілісної якості. До інструментальних властивостей, поряд із характеристиками пізнавальних процесів, знаннями, способами дій (у формі умінь та навичок), стратегіями творчої діяльності..., належать також вольові якості, що забезпечують реалізацію спрямованості особистості на оволодіння певною діяльністю і на вдосконалення в ній” [8, с. 69].

Вчений наголошує на тому, що у рамках допрофесійної та професійної підготовки “прагнення сприяти гармонійному розвитку особистості того, хто навчається, має втілюватися у зусиллях, спрямованих на:

а) унааявлення в ній (хоч, звичайно, у менш розвинутому вигляді, ніж у відповідних професіоналів) цілісних якостей, характерних для вченого, митця, професіоналів іншого спрямування з підпорядкуванням інструментальних можливостей (хоча б обмежених) адекватному кожній з цих якостей ціннісно-мотиваційному стрижневі. Спрощено це можна розшифрувати так: до пізнання об'єктивного стану речей фахівець будь-якої професії має підходити як учений, до творчого фантазування – як митець, до організації діяльності (своєї та інших осіб) – як менеджер і т.п.;

б) долучення до сукупності різних бажаних для гармонійної особистості цілісних якостей, насамперед через їхню взаємодію з тією з них, яка є провідною для відповідної професії чи профілю підготовки...;

в) узгодження всезагальних (див. “а”) та особливих (уточнених у професійному аспекті – див. “б”) вимог до гармонійного розвитку особистості з індивідуальними особливостями і прагненнями кожного учня” [8, с. 69–70]. Г.О. Балл посилається тут на нашу працю [16], вказуючи, що запропоновану нами загальну тривимірну модель (точніше, психологічну структуру особистості) “конкретизовано відповідно до спрямованості допрофесійної підготовки (зокрема, у вигляді моделі творчої особистості науково-технічного профілю), а при застосуванні у педагогічному процесі співвіднесено з індивідуальними особливостями кожного учня” [8, с. 70].

Г.О. Балл підсумовує, що “через оволодіння особливими здатностями (специфічними для групи професій або конкретної професії) і через розкриття суто індивідуальних творчих потенцій особистість дістає змогу не обмежуватися засвоєнням всезагальних знань і цінностей на абстрактно-поверховому рівні, а сприймати їх як суб’єктивно значущі й конче потрібні їй у конкретній трудовій діяльності. Це, зі свого боку, створює для неї шанс зробити свій неповторний внесок у їхнє утвердження і конкретизацію (а може, навіть, модифікацію і збагачення)” [Там само, с. 70–71].

5. ПРОФЕСІЙНА І ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

Стратегічною метою професійної освіти Г.О. Балл вважає задіяння особистості до специфічної підсистеми людської культури, якою постає професійна культура. Зупиняючись на змісті цього поняття, він зазначає, що воно є ширшим порівняно із поняттям культури професійної праці, бо охоплює, поряд із суто професійними (приміром, компетентністю), ще й низку інших якостей, зокрема, моральних. Водночас у межі професійної культури входять такі якості, як творче здійснення праці (забезпечуване, зокрема, опанованими стратегіями творчої діяльності); володіння особистісними знаннями, набутими у спілкуванні з досвідченими професіоналами; розвиненість професійної інтуїції. Окрім того, “професійна культура особистості передбачає розвиненість професійно значущих компонентів мотивації та самосвідомості на рівні, який дозволяє говорити про оволодіння духовністю професіонала” [8, с. 73]. Остання ж знаходить вияв, передусім, у “максимальному спрямуванні інструментальних здатностей особи

(включно з її творчими можливостями) на реалізацію притаманного цій професії провідного нормативного смислу. Для вченого-дослідника такий смисл полягає у здобутті істини щодо об’єкта дослідження, для лікаря – у збереженні (чи відновленні) та зміцненні здоров’я пацієнтів, припиненні чи принаймні полегшенні їхніх страждань і т.п.”. Ціннісно-мотиваційна домінанта, про яку йшлося вище, “постає виявом провідного нормативного смислу в особистості конкретного професіонала” [Там само].

Г.О. Балл підмічає важливу особливість причетності до провідного нормативного смислу представників тої чи іншої професії, коли така причетність виражає глибоко вкорінену в їх особистості налаштованість і втілюється у сильних і стійких позитивних почуттях, а також у готовності до переборення неминучих труднощів. “Цікаво, що представники різних професій у роздумах і спогадах стосовно свого професійного шляху, не домовляючись один з одним, раз у раз звертаються до слова *любов*” [8, с. 74]. Та й “прагнення до істини як специфічний мотив науково-пізнавальної діяльності також знаходить вияв у любові, що виражається іноді вельми поетично”. Г.О. Балл цитує у цьому зв’язку відомого сходознавця В.М. Алексеєва: “Наука є любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди, яка десь-десь далеко й рідко мерехтить крізь полярну ніч людського дикунства” [12, с. 340]. Посилаючись на Н.Г. Ничкало, вчений зазначає, що “ціннісна духовна насиченість і відповідні їй почуття характеризують високий рівень володіння не лише елітарними, а й масовими професіями – тож на це обов’язково слід зважати, здійснюючи професійне навчання... Відзначається, наприклад, особлива роль прилучення до цінностей (щонайперше такої, як любов до землі) у системі підготовки землероба [Там само].

Для професіонала, який досягнув високого рівня духовності, “є характерними також відсутність “професійних шор”, відкритість світові людської культури у всьому її багатстві, долученість до взаємозбагачувальних діалогів між тією цариною культури, яку репрезентує дана професія, та іншими сферами культури... Що ж до видатних особистостей, то вони, будучи високими професіоналами, щораз долають рамки конкретних професій” [8, с. 75–76]. Характерний приклад Г.О. Балл запозичує в О.Г. Асмолова: “Ким був Олександр Романович Лурія? Медиком... Педагогом...

Істориком... Лінгвістом... Письменником... Психологом... Він був і залишається ширшим за будь-які професії". При цьому Лурія здійснював функцію "медіатора, посередника між різними світами й культурами" [13, с. 23].

Окремо Г.О. Балл зупиняється на педагогічній професії, для представників якої потрібною є налаштованість на ефективну комунікацію, що має перебувати в центрі уваги педагогічної освіти. Така налаштованість, як складова особистісної готовності педагога до активної участі в гуманізації освіти, має органічно поєднуватись із прагненням до *фасилітації*, тобто до якнайбільшого сприяння особистісному зростанню кожного учня, гармонійному розгортанню його здібностей у їх індивідуальній своєрідності, а також із налаштованістю на діалог у глибокому розумінні цього поняття. "Передусім мається на увазі: по-перше, щира повага до думок і позицій тих, хто навчається, аж до готовності, за достатніх підстав, змінити свою власну позицію; по-друге, намагання долучити їх не тільки до готових духовних цінностей, а й до діалогічного за своїми механізмами процесу їх творення" [8, с. 76].

Одним з видів (або складників) професійної культури Г.О. Балл вважає професійну психологічну культуру особистості. Цей вид культури може формуватися у процесі професійного навчання як за психологічними, так і за іншими спеціальностями і виявлятися у ситуаціях, що потребують мобілізації глибинних особистісних ресурсів фахівця. Проте він зауважує, що "розгляд психологічної культури не обмежується... її втіленням у професійній діяльності – предметом аналізу стає і психологічна культура будь-якої особи" [8, с. 77]. Характеризуючи психологічну культуру, Г.О. Балл використовує напрацювання Я.Л. Коломінського, В.А. Семиченко, А.В. Фурмана, а також наші праці [17 та ін.]

Розкриваючи зміст загального поняття психологічної культури, проф. Балл зважає, зокрема, на ту обставину, що філософська і богословська традиції виокремлює в людській істоті три складники – тіло, душу і дух, яким відповідають "три сторони людської сутності – тілесна (фізична), душевна (психічна) й духовна. Відтак видається природним розгляд відповідних трьох сторін (а саме фізичної культури, психологічної культури й духовної культури) й у складі культури особистості. Вчений наголошує на тому, що "це саме сторони цілісної системи, які тісно пов'язані одна з одною і взаємно опосередковують одна

одну" [8, с. 78]. Одночасно він висловлює жаль з приводу того, що "порівняно із фізичною та духовною культурою особи, її психологічна культура набагато меншою мірою була і є зараз об'єктом вивчення й цілеспрямованого формування (принаймні у своїй цілісності), хоча такими складовим психологічної культури, як "культура спілкування", "культура мислення", "культура почуттів" тощо, деяка увага приділялася" [Там само, с. 77–78].

Отже, методологічно важливим є положення Г.О. Балла про "три рівні психологічної культури, що, відповідно, мають бути притаманні: а) будь-якій особистісно розвиненій людині; б) фахівцеві з певної професії (з урахуванням психологічних вимог до неї); в) педагогам і практичним психологам – з урахуванням того, що вдосконалення психологічної культури їх підопічних належить до числа провідних функцій їхньої діяльності, є одним з її нормативних смислів. Механізмом такого вдосконалення має бути діалог між спонтанною психологічною культурою (термін Я.Л. Коломінського...), наявною більшою чи меншою мірою в кожній людині, і професійною психологічною культурою, носієм якої є психолог або педагог" [8, с.78–79].

6. ДІАЛОГІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА УЗАГАЛЬНЕНА МОДЕЛЬ МІЖОСОБИСТІСНОГО ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬСТВА, КОТРЕ ПРАГНЕ ГУМАНІЗУВАТИСЯ

Наскрізною для раціогуманістичного підходу Г.О. Балла є *ідея діалогу* як визначального чинника гуманізації суспільних відносин, зокрема, в освітній сфері. На противагу існуючим, іноді надто спрощеним тлумаченням діалогу, Георгій Олексійович наголошує на тому, що "гуманістична парадигма соціальних стосунків і відповідна їй діалогічна стратегія соціальної взаємодії зовсім не виключають соціального управління... Понад це, без такого управління (ясна річ – гуманістично зорієнтованого) про широке впровадження гуманістичних засад у соціальні стосунки годі й мріяти... Але бажаними в гуманістично зорієнтованому соціальному управлінні можуть бути лише результати, узгоджені з інтересами і прагненнями тих, хто є його об'єктами. Слід підкреслити, що вживання тут, заради наукової коректності, термінів "управління" та "об'єкт" аж ніяк не виключає поваги до суб'єктних якостей об'єктів управління, про які йдеться...

Навпаки, гуманістично зорієнтоване соціальне управління має допомагати людям “розвиватися в напрямку більшої людськості” (за висловом Абрагама Маслоу. – В.Р.) і дедалі більшою мірою ставати суб’єктами цього розвитку” [8, с. 26–27].

Чималу увагу приділяє Г.О. Балл стратегіям соціального управління. Найчастіше, зазначає він, “суб’єкти соціального управління вдаються до монологічних стратегій – імперативних і маніпулятивних... Імперативні стратегії налаштовані на пригнічування суб’єктних проявів і якостей реципієнтів (за межами мінімуму, технологічно потрібного для виконання вказівок, що надходять “згори”); на відміну від цього, носії маніпулятивних стратегій допускають і використовують суб’єктність людей, на яких чинять вплив, але створюють такі психологічні умови їхньої діяльності, щоб ця суб’єктність слугувала передусім цілям маніпуляторів, а її прояви не виходили за прийнятні для них рамки” [Там само, с. 106–107].

Однак, продовжує вчений, “стратегіям вказаних типів протистоять (нехай поки що набагато менш поширені) діалогічні стратегії, переважно спираючі на які притаманне гуманістичному підходові. Носії цих стратегій виявляють ширю і глибоку (на відміну від удаваної та поверхової за маніпулювання) повагу до інтересів і суб’єктних якостей реципієнтів їхніх діянь. Навіть там, де технологія основних здійснюваних організацією робіт (скажімо, на промисловому підприємстві, у військовій частині, у хірургічній клініці) вимагає жорстокої субординації, гуманістично налаштований керівник завжди знайде ті ділянки й етапи діяльності, де зуміє – з користю для справи й для працівників – використати, заохотити й підтримати суб’єктні якості своїх підлеглих, стимулювати дальший розвиток у них цих якостей. Що ж до педагогічної діяльності, то таке стимулювання (спрямоване на учнів, студентів тощо) постає за гуманістичного (раціогуманістичного – В.Р.) підходу однією з провідних її функцій” [8, с. 107]. Загалом для ефективного розгортання діалогічної взаємодії у науці, мистецтві, релігії, в інших сферах культури варто спиратися на певні універсальні принципи, які проф. Георгій Балл пропонує називати “діалогічними універсальностями”. “... Попри всю різноманітність ситуацій соціальної взаємодії, діалогічні універсальності заслуговують на виділення, ретельний аналіз і втілення у свідомості й діяльності

професіоналів (передусім, у сфері широко витлумаченого соціального управління)” [Там само, с. 29]. Він виокремлює **шість діалогічних універсальностей або принципів**.

Першим є принцип поваги до партнера по діалогу, до його якостей як органічної цілісності і власне як суб’єкта. “Цей принцип передбачає щире визнання того, що інтереси і прагнення партнера не менш важливі, його думки не менш цікаві й цінні, ніж мої (наші)” [Там само]. Г.О. Балл посилається, як на приклади застосування цього принципу, на Л.М. Толстого (“кому в кого навчатися писати: селянським дітям в нас чи нам у селянських дітей?”), на Я.Корчака (“Як любити дітей?”), на І.О. Сіницю (з його розумінням “педагогічного такту”), на Б.Г. Матюніна (з його думкою про гармонійне поєднання знання і незнання про партнера, зокрема про учня).

Другий принцип вимагає прийняття партнера по діалогу таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним, – відповідно до ідей Рут Бенедикт, К. Роджерса, А. Маслоу.

Третій принцип передбачає поєднання поваги до партнера з повагою до себе. Ідучи знову за А. Маслоу, Г.О. Балл конкретизує цей принцип на прикладі подолання “комплексу Іони”, “котрий, за Біблією, злякався місії, покладеної на нього Богом... Так само люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко реалізують їх. Крім того, відбувається проєкція, за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе – на оточуючих, із сумнівними наслідками для міжособових стосунків” [8, с. 31].

Четвертим є принцип згоди (конкордантності). Він передбачає “обов’язковість згоди учасників діалогу стосовно базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі... Учасників діалогу має об’єднувати, крім іншого, мета (пізнавальна, естетична, економічна, миротворча або ще якась), до якої всі вони прагнуть (хоч інші цілі можуть бути в них різні) й заради досягнення якої вони, власне, й увійшли в діалог. Природною є вимога, щоб діалог і навіть кожний його етап, хоча б на якийсь крок, наближали до досягнення вказаної мети. Проте висунута спочатку мета може виявитися недосяжною. Але тією мірою, якою конкретна мета слугує засобом реалізації нових цінностей, спільних для учасників діалогу, така недосяжність має бути приводом не для від-

мови від нього, а для того щоб, переформулювавши мету, сприяти згаданій реалізації іншим, ніж спочатку передбачалося, способом [Там само, с. 32].

П'ятою діалогічною універсалією є принцип толерантності. На думку Г.О. Балла, адекватною експлікацією (уточнювальним розкриттям) поняття толерантності є “презумпція прийнятності – принцип, за яким саме неприйняття тих чи тих проявів потребує обґрунтування... Презумпція прийнятності протидіє відхиленню певних ідей або вчинків під впливом їх суто емоційної непривабливості або внаслідок неадекватного застосування норм, запозичених з “чужої” царини (адже в науці, мистецтві, соціальній практиці тощо діють різні системи норм)” [Там само, с. 33–34].

Шостий, останній, принцип діалогічної взаємодії полягає в наданні переваги “не зуженню, а розширенню і збагаченню культурного поля, в якому живе і діє особистість чи соціальна спільнота. Причому це має здійснюватися не лише екстенсивним шляхом залучення якнайбільшої кількості високоякісних “культурних джерел”, а й інтенсивним шляхом налагодження між ними взаємодії у формі різноманітних діалогів – як зовнішніх, так і внутрішніх, стосовно кожного (чи то колективного, чи індивідуального) суб’єкта культурного процесу. Реалізація діалого-культурологічного підходу в освіті (із спиранням, зокрема, на традиції взаємодії національних культур)... стає тут у нагоді” [Там само, с. 35].

Запропоновані Г.О. Баллом діалогічні універсалії методологічно визначають переважно ціннісно-мотиваційні та процесуальні передумови здійснення ефективного спілкування, взаємодії між партнерами по діалогу. Їх у певному ракурсі доповнює “узагальнена модель наукового діалогу”. Вона спрямовується на забезпечення результативності дискусії як науковців-професіоналів, так і студентів та учнів. “Йдеться про побудову узагальненої логічної моделі наукового діалогу, принципово придатної для обговорення найрізноманітніших проблем... Цілком ясно, що зовсім не обов’язково (а при розгляді досить глибоких проблем – неможливо) досягти згоди з усіх обговорюваних питань. Йдеться про згоду щодо підсумку діалогу – підсумку, який бажано явно сформулювати” на шляху до істини [Там само, с. 141].

Г.О. Балл виділяє *три типи варіантів погодженого підсумку діалогу*.

Перший – типовий – варіант полягає у збігу підсумку діалогу з думкою когось із його

учасників, а всі інші думки виявляються хибними чи такими, що долучаються до змісту думки, яка перемогла, або є менш повними, ніж вона. “Треба, – зазначає вчений, – щоб учасники діалогу були готові визнавати свої помилки (якщо наявність помилок продемонстровано досить переконливо) і щоб таке визнання сприймалося ними та їхніми товаришами не як їхня поразка, а як робочий момент спільного творчого пошуку” [Там само].

Другий варіант погодженого підсумку діалогу утворюється “шляхом синтезу компонентів, кожен з яких бере початок у думці когось із учасників діалогу. При цьому часто виявляється, що думки, які, здавалося, суперечили одна одній (або навіть дійсно суперечили у своїх вихідних формулюваннях) можуть бути (безпосередньо чи після певної корекції, часто завдяки застосуванню не використаних раніше теоретичних засобів) узгоджені, зведені разом як компоненти логічно несуперечливої системи, що відзеркалюють, скажімо, властивості досліджуваного об’єкта, які він проявляє за різних умов, або на різних етапах свого розвитку, або різні аспекти його розгляду тощо” [8, с. 142].

Вдатися до застосування **третього варіанту** змушує “неможливість (принципова або притаманна даному етапові пізнання) одержати істинний системний опис досліджуваного об’єкта (назвемо його “опис-1”)” [8, с. 143]. Але з такої неможливості “зовсім не випливає неможливість одержання істинного системного опису-2 ситуації пошуку системного опису-1” [Там само, с. 143–144]. Системний опис-2 може будуватися по-різному, зокрема ґрунтуватися на парадигмі:

а) *проблеми* (за В.С. Біблером, це “схематизм сходів”). У цьому разі системний опис-2 “характеризує знання про досліджуваний об’єкт, яке виявилось у ході діалогу, розкриваючи, зокрема, наявні в цьому знанні прогалини й суперечності” [Там само, с. 144];

б) *діалогу* як такого (за В.С. Біблером, це “схематизм драматичного твору”). Цьому варіантові надається перевага, якщо неможливість побудови системного опису-1 спричинена передовсім дією таких причин, як недостатня чіткість висловлюваних думок (характерна для гуманітарних наук); опертя учасників діалогу на несумісні між собою методологічні принципи або теоретичні моделі; наявність в об’єктах дослідження парадоксальних властивостей, через які не вдається одержати логічно несуперечливого знання про ці об’єкти, тощо” [Там само].

Г.О. Балл висловлює сподівання, що запропонована модель “стане в нагоді у різному соціальному контексті: по-перше, у рамках зусиль, спрямованих на вдосконалення професійної наукової діяльності (включно з науковою комунікацією); по-друге, у форматі освіти (професійної та профільної допрофесійної), що має на меті підготовку до наукової діяльності; по-третє, у сфері загальної освіти – як орієнтир для організації одного з видів навчального діалогу” [8, с. 144–145].

Наведені теоретичні погляди Г.О. Балла на особистість сформовані ним упродовж 50 років роботи в Інституті психології України у співпраці з видатними психологами СРСР, України, Росії, США та інших країн. І першим серед них залишається його незабутній Учитель – академік Григорій Силович Костюк. Раціогуманістична психологія розбудовується і втілюється у життя Г.О. Баллом у науковій співпраці з численними колегами, наступниками та учнями. До числа останніх відносить себе й автор цих рядків, який відчув на собі гуманістичний вплив з боку Г.О. Балла як наукового консультанта у період роботи над докторською дисертацією [16] і багатьох років творчого спілкування з ним як видатним українським Ученим та Інтелігентом, за що щиро вдячний Йому!

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г.А. Балл. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
2. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36.
3. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г.А. Балл. – Киев – Донецк: Ровесник, 1993. – 32 с.
4. Балл Г.О. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 74–90.
5. Балл Г.О. Післямова / Г.О. Балл // Гуманістична психологія: Антологія: [навч. посіб.]: у 3-х т. / упор. й наук. редактори Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна).
Том 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 246–252.
6. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г.О. Балл. – Рівне: “Ліста – М”, 2003. – 128 с.
7. Балл Г.А. Психология в раціогуманістической перспективе: Избранные работы / Г.А. Балл. – К.: “Основа”, 2006. – 408 с.
8. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О. Балл.

– Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.

9. Балл Г.О. Принципи сучасного гуманізму та психологія / Г.О. Балл // Горизонти образования (Севастополь). – 2007. – № 3. – С. 7–18.
10. Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки / За ред. Г.О. Балла. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 98 с.
11. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі. – Ніжин: “Міланік”, 2007. – 343 с.
12. Алексеев В.М. Наука о Востоке / В.М. Алексеев. – М.: Наука, 1982.
13. Асмолов А.Г. Полифония личности А.Р. Лурия и гамбургский счет в психологии / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 21–24.
14. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: очерки истории и теории / Э.В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.
15. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
16. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: [монографія] / В.В. Рибалка; за ред. Г.О. Балла. – К.: ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.
17. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): [навч.-метод. пос.] / В.В. Рибалка. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
18. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології: [навч. пос.] / В.В. Рибалка. – К.: ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
19. Фурман А.В. Педагогічне керівництво пошуково-пізнавальною активністю школярів: [монографія] / Анатолій В. Фурман, Богдан Скоморовський. – К.: Зодіак-ЕКО, 1996. – 112 с.
20. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

REFERENCES

1. Ball G.A. Tjeorija uchjebnyh zadach: Psihologo-pjedagogicheskij aspekt / G.A. Ball. – M.: Pjedagogika, 1990. – 184 s. [In Russian].
2. Ball G.A. Normy djejatjel'nosti i tvorchjeskaja aktivnost' lichnosti / G.A. Ball // Voprosy psihologii. – 1990. – № 6. – S. 25–36. [In Russian].
3. Ball G.A. Koncjepcija samoaktualizacii lichnosti v gumanistichjeskoj psihologii / G.A. Ball. – Kijev – Donjeck: Rovjesnik, 1993. – 32 s. [In Russian].
4. Ball H.O. Do vyznachennia zasad ratsiohumanistychnoho pidkhdou v metodolohii psykhologichnoi nauky / H.O. Ball // Psykholohiia i suspilstvo. – 2000. – № 2. – S. 74–90 [In Ukrainian].
5. Ball H.O. Pisliamova / H.O. Ball // Humanistychna psykhologhiia: Antolohiia: [navch. posib.]: u 3-kh t. / upor. y nauk. redaktory Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraina).
Tom 1. Humanistychni pidkhdou v zakhidnii psykhologhii XX st. – K.: Unversytetske vyd-vo “Pulsary”, 2001. – S. 246–252 [In Ukrainian].
6. Ball H.O. Suchasnyi humanizm i osvita: Sotsialno-filosofski ta psykhologo-pedahohichni aspekty / H.O. Ball. – Rivne: “Lista – M”, 2003. – 128 s. [In Ukrainian].

7. Ball H.A. *Psykholohiya v ratsyohumanystycheskoi perspektyve: Yzbrannyye raboty* / H.A. Ball. – K.: “Osnova”, 2006. – 408 s. [In Russian].

8. Ball H.O. *Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykholohichnii sferakh)* / H.O. Ball. – Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2007. – 172 s. [In Ukrainian].

9. Ball H.O. *Pryntsypy suchasnoho humanizmu ta psykholohiia* / H.O. Ball // *Horyzonty obrazovanyia (Sevastopol)*. – 2007. – № 3. – S. 7–18 [In Russian].

10. *Humanistychni oriientyry v metodolohii psykholohichnoi nauky* / Za red. H.O. Balla. – K.: Pedahohichna dumka, 2007. – 98 s. [In Ukrainian].

11. *Dialohichnist yak forma isnuvannia i rozvytku osobystosti* / Za red. H.O. Balla, M.V. Papuchi. – Nizhyn: “Milanik”, 2007. – 343 s. [In Ukrainian].

12. Aljexjejev V.M. *Nauka o Vostokje* / V.M. Aljexjejev. – M.: Nauka, 1982. [In Russian].

13. Asmolov A.G. *Polifonija lichnosti A.R. Lurija i gamburskij schjet v psihologii* / A.G. Asmolov // *Voprosy psihologii*. – 2002. – № 4. – S. 21–24 [In Russian].

14. Il'jenkov E.V. *Dialjektivjeskaja logika: ochjerki istorii i tjeorii* / E.V. Il'jenkov. – M.: Politizdat, 1974. – 271 s. [In Russian].

15. Ljeont'jev D.A. *Ochjerk psihologii lichnosti* / D.A. Ljeont'jev. – M.: Smysl, 1997. – 64 s. [In Russian].

16. Rybalka V.V. *Osobystisnyi pidkhid u profilnomu navchanni starshoklasnykiv: [monohrafiia]* / V.V. Rybalka; za red. H.O. Balla. – K.: IPPPO APN Ukrainy, 1998. – 160 s. [In Ukrainian].

17. Rybalka V.V. *Metodolohichni pytannia naukovoї psykholohii (Dosvid osobystisno tsentrovanoi systematyzatsii katehorialno-poniattievoho aparatu): [navch.-metod. pos.]* / V.V. Rybalka. – K.: Nika-Tsentr, 2003. – 204 s. [In Ukrainian].

18. Rybalka V.V. *Teorii osobystosti u vitchyznianiі psykholohii: [navch. pos.]* / V.V. Rybalka. – K.: IPPPO APN Ukrainy, 2006. – 530 s. [In Ukrainian].

19. Furman A.V. *Pedahohichne kerivnytstvo poshukovopiznavalnoiu aktyvnistiu shkolariv* : [monohrafiia] / Anatolii V. Furman, Bohdan Skomorovskyi. – K.: Zodiak-EKO, 1996. – 112 s. [In Ukrainian].

20. Furman A.V. *Teoriia navchalnykh problemnykh situatsii: psykholoho-dydyktychnychy aspekt* / Anatolii V. Furman. – Ternopil: Aston, 2007. – 164 s. [In Ukrainian].

та Інтелегентом. Зазначається, що світоглядною й методологічною основою розуміння Г.О. Баллом особистості постав *принцип раціогуманізму*, який є важливою передумовою успішного розвитку й позитивного впливу на суспільну практику психологічної науки.

Ключові слова: *раціогуманістичний підхід, культура, особистість, особистісні орієнтири, міжособистісний діалог.*

АННОТАЦИЯ

Рыбалка Валентин Васильевич.

Психологическая теория личности Г.А. Балла.

В статье рассматриваются теоретические взгляды профессора Г.А. Балла на личность, которые он сформировал в сотрудничестве с выдающимися психологами тогдашнего СССР, Украины, России, США и других стран. Рациогуманистическая психология развивается и воплощается в жизнь Г.А. Баллом в научном творчестве с многочисленными коллегами, преемниками и учениками. К числу последних относит себя и автор этой статьи, который испытал на себе гуманистический влияние Георгия Алексеевича как научного консультанта, а также подвел итог десятилетия творческого общения с выдающимся украинским Ученым и Интеллектом. Отмечается, что мировоззренческой и методологические основы понимания Г.А. Баллом личности стал *принцип рациогуманизма*, который является важной предпосылкой успешного развития и положительного влияния на общественную практику психологической науки.

Ключевые слова: *рациогуманистический подход, культура, личность, личностные ориентиры, межличностный диалог.*

ANNOTATION

Rybalka Valentyn.

Psychological theory of personality H.O. Ball.

The article deals with theoretical views of Prof. H.O. Ball on the personality that he formed in collaboration with prominent psychologists of the then USSR, Ukraine, Russia, the USA and other countries. Rationhumanistic psychology is being developed and embodied into the life of H.O. Ball in scientific creativity with numerous colleagues, successors and students. The author of this article considers himself to the number of the last who felt the humanistic influence of Heorhiy Oleksiyovych as a scientific consultant and also summed up the achievements of several decades of creative communication with the prominent Ukrainian Scientist and Intelligent. It is noted that world-view and methodological basis of understanding by H.O. Ball personality was the principle of rationalism, which is an important prerequisite for successful development and positive influence on the social practice of psychological science.

Key words: *ratiohumanistic approach, culture, personality, personal orientations, interpersonal dialogue.*

Надійшла до редакції 27.04.2017.

Підписана до друку 16.05.2017.

АНОТАЦІЯ

Рибалка Валентин Васильович.

Психологічна теорія особистості Г.О. Балла.

У статті розглядаються теоретичні погляди професора Г.О. Балла на особистість, які він сформував у співпраці з видатними психологами тодішнього СРСР, України, Росії, США та інших країн. Раціогуманістична психологія розбудовується і втілюється у життя Г.О. Баллом у науковій творчості з численними колегами, наступниками та учнями. До числа останніх відносить себе й автор цієї статті, який відчув на собі гуманістичний вплив Георгія Олексійовича як наукового консультанта, а також підсумував здобутки кількох десятиліть творчого спілкування з видатним українським Ученим

Бібліографічний опис для цитування:

Рибалка В. Психологічна теорія особистості Г.О. Балла / Валентин Рибалка // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 104–118.